

jedinstva vere, a religiozna raznolikost negovana zbog sebe same bila bi apsurdna. Tačka do koje možemo stići jeste da uvidimo da su ovi uslovi kulture 'prirodni' ljudskim bićima; da mada možemo malo učiniti da ih podstaknemo, ipak se možemo boriti protiv intelektualnih grešaka i emocionalnih predrasuda koje im stoje na putu. Što se ostalog tiče, trebalo bi da poboljšanje društva, kao i naše individualno poboljšanje, tražimo u relativno sićušnim pojedinostima. Ne možemo reći: 'Postaću drugačija osoba'; možemo samo reći: 'Oslobodiću se ove loše navike i nastojaću da steknem ovaj dobru'. Tako i za društvo možemo samo reći: Pokušaćemo da ga popravimo u ovom ili onom pogledu gde je očigledna neumerenost ili manjkavost; moramo pokušavati u isto vreme da sa svoga stvanovišta obuhvatimo mnogo toga tako da izbegnemo stvaranje greške na jednoj strani ispravljajući je na drugoj. Čak i ovo predstavlja aspiraciju veću od one koju možemo ostvariti: jer upravo se toliko, ili više, zbog onoga što radimo malo-pomalo ne shvatajući i nepredviđajući posledice, kultura jednog doba razlikuje od one koja joj je prethodila.

1. TRI ZNACENJA 'KULTURE'

Termin *kultura* stvara različite asocijacije u zavisnosti od toga da li na umu imamo razvoj *pojedince, grupe ili klase, ili celog društva*. Jednim svojim delom moja teza podrazumeva da kultura pojedinca zavisi od kulture grupe ili klase i da kultura grupe ili klase zavisi od kulture celog društva kome ta grupa ili klasa pripada. Prema tome, upravo je kultura društva fundamentalna i ono što treba prvo proučiti jeste značenje termina 'kultura' u odnosu na celo društvo. Kada se termin 'kultura' primenjuje na baratanje nižim organizmima - na rad bakteriologa ili agronoma¹ - njegovo značenje je sasvim jasno, jer postoji jedinstven stav u pogledu ciljeva koje treba ostvariti i možemo se složiti da li smo ih ili nismo ostvarili. Kada se on primenjuje na unapređivanje ljudskog uma ili duha, manje je verovatno da ćemo se složiti šta je to kultura. Sam termin, označavajući nešto čemu treba svesno težiti u ljudskom delanju, nema dugu istoriju. Kao nešto što treba ostvariti promišljenim naporima, 'kultura' je relativno razumljiva kada se bavimo samokultivisanjem pojedinca, čija se kultura vidi naspram kulture grupe ili društva. Kultura grupe takođe ima

¹ U prevodu se gubi značenje koje je Eliot hteo da istakne pišući prvi slog engleske reči 'agronom' kurzivom, 'agriculturalist', sa namerom da koren te reči, 'kultura' (culture), posebno naglasi. Prim. prev.

određeno značenje, naspram manje razvijene kulture masa. Razlika između ove tri primene termina može se najbolje shvatiti kada se zapitamo u kojoj meri, u odnosu na pojedinca, grupu ili društvo kao celinu, *svesna namera da dostignemo kulturu* ima ikakvog smisla. Zabuna se može dobrim delom izbeći ako se uzdržimo od postavljanja pred grupu onoga što može biti cilj samo za pojedinca; a pred društvo kao celinu onoga što može biti cilj samo za grupu.

Opšti, ili antropološki smisao reči *kultura*, kako je na primer koristi E.B. Tylor u naslovu svoje knjige *Primitivna kultura* (E.B. Tylor, *Primitive Culture*), razvijao se nezavisno od ostalih značenja: ali ako uzmemo u razmatranje visoko razvijena društva, a posebno naše sopstveno savremeno društvo, moramo da razmotrimo odnos između ova tri značenja. U tom trenutku antropologija prelazi u sociologiju. Među ljudima od pera i moralistima je uobičajeno da se o kulturi raspravlja u prva dva smisla, a posebno u prvom, bez povezivanja sa trećim. Najlakše je prisetiti se primera ove selekcije kod Metju Arnoldove *Kulture i anarhije*. Arnold se prvenstveno bavi pojedincem i 'savršenstvom' kome ona treba da teži. Istina je da se on u svojoj čuvenoj podeli na "Varvare, Filistince, Puk" bavi kritikom klasa; ali njegova kritika se ograničava na osudu ovih klasa zbog njihovih nedostataka i ne razvija se u smislu razmatranja kakva bi trebalo da bude prava uloga ili 'savršenost' svake klase. Cilj, prema tome, jeste da se podstakne onaj pojedinac koji želi da dostigne taj posebni nivo 'savršenstva' koji Arnold naziva 'kulturom' da se superiorno uzdigne iznad ograničenja bilo koje klase, pre nego da ostvari svoje najviše dostižne ideale.

Utišak siromaštva koji Arnoldova 'kultura' stvara kod modernog čitaoca je delimično uslovljen odsustvom

društvene pozadine na njegovoj slici. Ali mislim da je isto tako uslovljen njegovim neuspehom da uzme u obzir još jedan način na koji koristimo reč 'kultura', pored ona tri već pomenuta. Postoji nekoliko umeća koje možemo imati na umu u različitim kontekstima. Možemo misliti na prefinjenost manira - ili *uglađenost* i *učtivost*: u tom slučaju, prvo ćemo pomisliti na društvenu klasu i na superiornog pojedinca kao reprezentativnog predstavnika onog što je najbolje u toj klasi. Možemo pomisliti na *obrazovanje* i blisku vezu sa akumuliranom mudrošću prošlosti: u tom slučaju, naš čovek od kulture jeste učenjak. Možemo pomisliti na *filozofiju* u najširem smislu - sklonost kao i sposobnost baratanja apstraktnim idejama: u tom slučaju, mislimo na intelektualca (svesni činjenice da se ovaj termin sada koristi vrlo slobodno, tako da ga upotrebljavaju mnoge osobe koje se ne ističu snagom svog intelekta). Ili možemo pomisliti na *umetnost*: u tom slučaju, mislimo na umetnika i na amatera ili diletanta. Ali ono na šta retko pomišljamo jesu sve ove stvari istovremeno. Nećemo naći, na primer, da poznavanje muzike ili slikarstva igra jasnu ulogu u Arnoldovom opisu kultivisanog čoveka: pa ipak niko neće poreći da ova umeća igraju određenu ulogu u kulturi.

Ako pogledamo tih nekoliko kulturnih aktivnosti nabrojanih u prethodnom pasusu, moramo zaključiti da nikakvo savršenstvo bilo koje od njih, uz isključivanje ostalih, ne može nikome pružiti kulturu. Znamo da dobro ponašanje, bez obrazovanja, intelekta ili senzibiliteta za umetnost naginje običnom automatizmu; da je učenost bez dobrog ponašanja ili senzibiliteta pedanterija; da je intelektualna sposobnost bez onih humanijih svojstava dostojna divljenja samo toliko koliko i šahovska genijalnost jednog čuda od deteta; i da je umetnost bez intelektualnog sadržaja

taština. I ako kulturu ne nalazimo u pojedinačnoj savršenosti bilo koje od njih, onda ne smemo ni očekivati da će bilo koja osoba biti savršena u svakoj od njih; doći ćemo do zaključka da je u potpunosti kultivisan pojedinac jedno priviđenje; i tražićemo kulturu ne u pojedincu niti u bilo kakvoj grupi pojedinaca, već sve šire i šire; i na kraju smo nagnani da je potražimo u strukturi društva kao celine. Čini mi se da je ova misao sasvim očigledna: ali se ona često previda. Ljudi su uvek spremni da sebe smatraju kulturnim osobama, na temelju jedne umešnosti, a da su pri tome ne samo manjkavi u drugima, već i slepi za njih. Umetnik bilo koje vrste, čak i vrlo veliki umetnik, nije samim tim kulturni čovek: ne samo da su umetnici često neosetljivi za druge umetnosti sem one kojom se bave, već ponekada imaju vrlo loše manire ili siromašan duh. Osoba koja doprinosi razvoju kulture, bez obzira koliko važan njen doprinos može biti, nije uvek i 'kultivisana osoba'.

Iz ovoga ne proizilazi da nema smisla govoriti o kulturi pojedinca ili grupe ili klase. Mi samo smatramo da se kultura pojedinca ne može odvojiti od kulture grupe, i da se kultura grupe ne može apstrahovati od kulture celog društva; i da naše poimanje 'savršenosti' mora uzimati u obzir sva tri značenja 'kulture' istovremeno. Niti proizilazi da će u jednom društvu, ma kojeg stepena kulturnog razvoja, grupe koje se bave pojedinim kulturnim aktivnostima biti izdvojene i zatvorene: sasvim suprotno, upravo kroz preklapanje i zajedničku korist, kroz sudelovanje i uzajamno uvažavanje, može se ostvariti kohezija neophodna za kulturu. Religija zahteva ne samo skup sveštenika koji znaju šta rade, već i skup vernika koji znaju šta se radi.

Očigledno je da se među primitivnijim zajednicama nekoliko kulturnih aktivnosti nerazrešivo prepliću. Dajak (Dyak) koji provodi veći deo vremena oblikujući, rezbareći i bojeći svoju barku neobične konstrukcije kakvu zahteva godišnji ritual lova na ljudske glave, bavi se istovremeno sa nekoliko kulturnih aktivnosti - umetničkom i religijskom, kao i amfibijskim ratovanjem. Kako civilizacija postaje sve složenija, pojavljuje se sve veća profesionalna specijalizacija: na Novim Hebridima koji su kao u kamenom dobu, kaže gospodin Džon Leard (John Layard), neka ostrva se specijalizuju za određene umetnosti i zanate, razmenjujući svoju robu i prikazujući svoje znanje na srazmerno zadovoljstvo članova arhipelaga. Ali dok pojedinci iz nekog plemena, ili grupe ostrva ili sela, mogu imati odvojene funkcije - među kojima su najizraženije uloge kralja i vrača - tek na mnogo daljem stadijumu religija, nauka, politika i umetnost počinju da se poimaju apstraktno kao odvojene jedna od druge. I baš kao što funkcije pojedinaca postaju nasledne, a nasledna funkcija se učvršćuje vodeći klasnoj ili kastinskoj različitosti, a razlike između klasa vode sukobu, tako i religija, politika, nauka i umetnost dolaze do tačke gde između njih nastaje svesna borba za autonomiju ili dominaciju. Ovo trvenje je, na nekon stadijumu i u nekim situacijama, visoko kreativno: koliko je ono posledica, a koliko uzrok višeg nivoa svesti ne mora se ovde razmatrati. Napetost unutar društva može takođe postati napetost unutar nekog svesnijeg pojedinca: sukob dužnosti u *Antigoni*, koji nije jednostavno sukob između pobožnosti i građanske poslušnosti, niti između religije i politike, već između suprotstavljenih zakona unutar onoga što je još uvek religiozno-politički kompleks, predstavlja vrlo razvijen stadijum civilizacije: jer sukob mora nešto značiti u iskustvu same publike pre nego što ga pisac može

artikulisati i pre nego što publika na njega reaguje onako kako to zahteva umetnost pisca.

Kako se društvo razvija u pravcu funkcionalne složenosti i diferencijacije, možemo očekivati da se pojavi nekoliko nivoa kulture: ukratko, pojavljuje se kultura klase ili grupe. Mislim da neće biti osporeno da u bilo kom društvu budućnosti, kao i u svakom civilizovanom društvu prošlosti, ovi različiti nivoi moraju postojati. Ne mislim da najvatreniji pobornici društvene ravnopravnosti osporavaju ovo: razlike u mišljenju se vrte oko toga da li se kultura grupe mora prenositi nasleđem - da li svaki kulturni nivo mora da se širi - ili da li ima nade da se pronađe neki mehanizam selekcije, tako da će svaki pojedinac u svoje vreme zauzeti svoje mesto na najvišem kulturnom nivou za koji ga njegove prirodne sklonosti osposobljavaju. Ono što je bitno u ovom trenutku jeste da pojava više visoko kultivisanih grupa ne ostavlja ostatak društva nepromenjenim: i ono samo je deo procesa u kome se celo društvo menja. I sigurno je - a posebno očigledno ako usredsredimo pažnju na umetnost - da dok se pojavljuju nove vrednosti i dok misao, senzibilitet i izražavanje postaju sve složeniji, neke ranije vrednosti nestaju. Što samo znači da svi stadijumi razvoja ne mogu postojati u isto vreme; da jedna civilizacija ne može istovremeno stvarati veličanstvenu narodnu poeziju na jednom kulturnom nivou i *Izgubljeni raj* na drugom. Zaista, jedina stvar koju će vreme sasvim sigurno doneti jeste gubitak: dobitak ili kompenzacija su skoro uvek mogući, ali nikad sigurni.

Mada se čini da će progres civilizacije stvoriti još specijalizovanije kulturne grupe, ne smemo očekivati da će ovaj razvoj proći bez muke. Dezintegracija kulture se može pojaviti nakon kulturne specijalizacije: a to je

najradikalnija dezintegracija koju društvo može podneti. To nije jedina vrsta niti jedino stanovište sa kojeg se može proučavati dezintegracija; ali, bilo šta da je uzrok ili posledica, dezintegracija kulture je najozbiljnija i najteže se ispravlja. (Ovde, naravno, ističemo kulturu celog društva.) Ona se ne sme mešati sa još jednom bolešću, okoštavanjem u kaste, kao kod Hindusa u Indiji, onoga što je prvobitno bila samo hirejarhija funkcija: mada je moguće da obe bolesti imaju izvesni uticaj na britansko društvo današnjice. Kulturna dezintegracija se dešava kada se dva ili više slojeva tako razdvoje da u suštini postaju odvojene kulture; i takođe kada se kultura na nivou više grupe raspada na delove od kojih svaki predstavlja samo po jednu kulturnu aktivnost. Ako ne grešim, izvesna dezintegracija klase kod kojih kultura jeste, ili bi bar trebalo da bude najrazvijenija, u zapadnom društvu se već dogodila - kao i izvesno kulturno razdvajanje između različitih nivoa društva. Religijska misao i praksa, filozofija i umetnost, sve one teže da postanu izolovane oblasti kojima se bave grupe bez međusobne komunikacije. Umetnički senzibilitet se osiromašuje zbog razdvajanja od religijskog senzibiliteta, religijski zbog razdvajanja od umetničkog; a maniri mogu samo u tragovima ostati kod nekolicine preživelih iz jedne odumiruće klase koji neće imati kontekst u životu koji bi davao vrednost njihovom ponašanju, jer im senzibilitet nije bio izvežban ni religijom ni umetnošću, a um opskrbljen materijalom za duhoviti razgovor. A propadanje u višim slojevima treba da brine ne samo grupu koja je njime vidljivo pogođena, već i čitavo društvo.

Uzroci potpune propasti kulture su isto tako složeni kao što su i njeni znaci raznoliki. Neki se mogu pronaći u izveštajima različitih specijalista o uzrocima lakše pojmljivih društvenih boljki za koje moramo

tražiti određeni lek. Pa ipak, sve smo svesniji stepena do kojeg zbunjujući problem 'kulture' leži u osnovi problema odnosa svakog dela sveta sa svakim drugim. Kada se pozabavimo međusobnim odnosom velikih nacija; odnosom velikih prema malim nacijama¹; međusobnim odnosom izmešanih 'zajednica', kao u Indiji; odnosom roditeljskih nacija prema onima koje su se pojavile kao kolonije; odnosom kolonizatora prema starosedelcima; odnosom između naroda u takvim oblastima kao što su Zapadno indijska ostrva, gde su prinuda ili ekonomski motivi okupili veliki broj različitih rasa: iza svih ovih zamršenih pitanja koja za sobom povlače odluke koje mnogi ljudi moraju svakog dana da donose, stoji pitanje šta je kultura i pitanje da li je ona nešto što se može kontrolisati i na šta se smišljeno može uticati. Sa ovim pitanjima se suočavamo kad god zasnivamo neku teoriju ili uobličavamo politiku obrazovanja. Ako kulturu uzimamo ozbiljno, uviđamo da jednom narodu nije potrebno samo da dovoljno jede (mada se čini da je čak i to više nego što mi možemo da obezbedimo), već i jedna prikladna i posebna *cuisine*: jedan simptom propasti britanske kulture jeste i nezainteresovanost za umetnost pripremanja hrane. Kultura se čak može jednostavno opisati kao ono što život čini vrednim življenja. I to je ono što opravdava druge narode i druge generacije kada kažu, razmišljajući

o ostacima i uticaju neke nestale civilizacije, da se toj civilizaciji *isplatilo* što je postojala.

U uvodu sam već izjavio da se ni jedna kultura ne može pojaviti niti razvijati sem u sprezi sa religijom. Ali upotreba termina *sprega* nas ovde može lako dovesti do zabune. Ishitrena pretpostavka o odnosu između kulture i religije je možda najfundamentalnija slabost Arnoldove *Kulture i anarhije*. Arnold stvara utisak da je Kultura (kako on koristi taj termin) nešto mnogo obuhvatnije nego religija; da ova druga nije ništa više do jedan neophodni element, koji Kulturi, kao najvišoj vrednosti, obezbeđuje etičko formiranje i emocionalnu obojenost.

Možda će čitaocu upasti u oči da se ono što sam rekao o razvoju kulture i o opasnostima dezintegracije kada jedna kultura dostigne visoko razvijeni nivo, može takođe primeniti i na istoriju religije. Razvoj kulture i razvoj religije, u jednom društvu gde ne postoje spoljašnji uticaji, se ne može jasno izdvojiti jedan od drugog: i od naklonosti određenog posmatrača će zavisiti da li se oplemenjivanje kulture smatra uzrokom napretka u religiji, ili će se napredak u religiji smatrati uzrokom oplemenjivanja kulture. Ono što nas možda navodi da o religiji i kulturi raspravljamo kao o dvema različitim stvarima jeste istorija prodiranja Hrišćanske Vere u Grčko-Rimsku kulturu - prodiranja koje je imalo duboke posledice i na tu kulturu i na pravac razvoja kojim su krenule hrišćanska misao i praksa. Ali kultura sa kojom je rano hrišćanstvo došlo u kontakt (kao i ona u sredini gde je hrišćanstvo i poniklo) bila je i sama religiozna kultura u opadanju. Prema tome, mada verujemo da ista religija može prožimati različite kulture, možemo se zapitati da li bi i jedna kultura mogla nastati ili se održavati bez religijske osnove.

¹ Ovo pitanje je dodirnuo, mada ne razmatrajući značenje 'kulture', E.H.Kar (E.H.Carr): *Uslovi mira (Conditions of Peace)*. Prvi deo, poglavlje III. On kaže: 'po nezgrapnoj ali praktičnoj terminologiji koja se pojavila u centralnoj Evropi, moramo praviti razliku između "kulturne nacije" i "državne nacije". Postojanje manje više homogene rasne ili lingvističke grupe povezane zajedničkom tradicijom i negovanjem zajedničke kulture mora prestati da određuje *prima facie* slučaj za uspostavljanje ili održavanje jedne nezavisne političke jedinice.' Ali gospodin Kar se ovde bavi problemom političkog jedinstva, pre nego očuvanjem kultura, ili pitanjem da li su one vredne očuvanja, unutar političkog jedinstva.

Možemo otići i dalje i zapitati se da li ono što zovemo kulturom i ono što zovemo religijom jednog naroda nisu različiti aspekti jedne te iste stvari: da je kultura, u suštini, inkarnacija (da tako kažem) religije jednog naroda. Postavljanje stvari na ovaj način može baciti malo svetla na moje rezerve u pogledu reči *sprega*.

Kako se društvo razvija, pojavljivaće se veći broj stepena i vrsti religijskog kapaciteta i funkcije - kao i drugih kapaciteta i funkcija. Treba primetiti da je u nekim religijama diferencijacija bila toliko rasprostranjena da su se kao rezultat pojavile dve religije - jedna za narod i druga za upućene. Zla 'dve nacije' u religiji su očigledna. Hrišćanstvo se bolje oduprlo ovoj bolesti od hinduizma. Šizme šesnaestog veka i potonje umnožavanje sekta mogu se proučavati bilo kao istorija rascepa religijske misli ili kao borba između suprotstavljenih društvenih grupa - kao varijacija doktrine ili kao dezintegracija evropske kulture. Pa ipak, mada su ova značajna razilaženja u verovanju jednog sloja žalosna, Vera može, i mora, pronaći prostora za mnoge stepene intelektualne, imaginativne i emocionalne osetljivosti prema istim doktrinama, baš kao što može da obuhvati mnoge varijacije obreda i rituala. Takođe, Hrišćanska Vera će, psihološki posmatrano, - kao sistemi verovanja i stavovi u pojedinačnim otelovljenim umovima - imati svoju istoriju: mada bi bila gruba greška pretpostaviti da smisao u kome se za nju može reći da se razvija i menja, podrazumeva mogućnost da veća pobožnost i božansko prosvetljenje postanu dostupni ljudskim bićima kroz kolektivni progres. (Mi ne mislimo da se progres javlja, tokom dužeg vremenskog perioda, čak ni u umetnosti, niti da je 'primitivna' umetnost, kao umetnost, nužno inferiorna onoj sofisticiranijoj.) Ali jedna od crta razvoja, bilo da posmatramo sa religijskog ili

kulturološkog stanovišta, jeste pojava *skepticizma* - pod čim, naravno, ne podrazumevam verolomstvo niti destruktivnost (još manje neverovanje koje je posledica mentalne lenjosti), već naviku da se dokazi proučavaju i sposobnost da se odlučuje sa zadržkom. Skepticizam je jedna visoko civilizovana osobina, mada, kada spadne na ironizam, civilizacija može umreti od nje. Dok je skepticizam snaga, ironizam je slabost: jer nama treba ne samo snaga da odložimo odluku, već i snaga da je donesemo.

Takvo shvatanje kulture i religije, kada se oba termina posmatraju u pravom kontekstu, kao različitih aspekata jedne te iste stvari, zahteva opširno obrazloženje. Ali ja bih prvo voleo da ukažem na to da nam ono pruža sredstva za borbu protiv dve komplementarne greške. Ona koja je šire zastupljena jeste da se kultura može sačuvati, proširivati i razvijati i bez religije. Ovu grešku mogu praviti hrišćani jednako kao i nevernici, a njeno čestito pobijanje bi zahtevalo jednu poprilično istančanu istorijsku analizu, jer se ta istina ne uočava odmah i čak se može učiniti da joj neke pojave protivreče: jedna kultura može životariti i čak ostvariti neke od svojih najbriljantnijih uspeha u umetnosti i drugde, nakon opadanja religijske vere. Druga greška predstavlja verovanje da očuvanje i održavanje religije ne mora da ide uz očuvanje i održavanje kulture: verovanje koje može čak dovesti do odbacivanja proizvoda kulture kao nekih bezvrednih prepreka duhovnom životu. Da bismo bili u situaciji da odbacimo ovu grešku, kao i onu drugu, treba da posmatramo sa distance; da ne prihvatamo zaključak, kada je kultura koju posmatramo kultura u propadanju, da je kultura nešto u odnosu na šta mi možemo sebi dozvoliti da budemo indiferentni. A moram da dodam da ovakvo poimanje jedinstva kulture i religije niti

podrazumeva da se svi umetnički proizvodi mogu nekritički prihvatati niti obezbeđuje kriterijum pomoću kojeg svako može odmah da ih razlikuje. Estetski senzibilitet se mora nastavljati na duhovnu percepciju, a duhovna percepcija se mora nastavljati na estetski senzibilitet i disciplinovani ukus, pre nego što budemo spremni da dajemo svoj sud o dekadenciji ili diabolizmu ili nihilizmu u umetnosti. Procenjivanje umetničkog dela umetničkim ili religijskim standardima, procenjivanje religije religijskim ili umetničkim standardima bi na kraju trebalo da se svede na isto: mada je to cilj koji ni jedan pojedinac ne može da ostvari.

* Ovakvo poimanje kulture i religije koje ja pokušavam da skiciram je toliko teško da nisam siguran ni da ga sam shvatam sem na trenutak niti da razumem sve njegove implikacije. Ono takođe podrazumeva neprekidni rizik greške zbog nekog neopaženog prelaska u značenju koje svaki termin ima kada se oni na ovaj način spoje, na značenje koje bilo koji od njih može imati kada se odvojeno posmatraju. Ono vredi jedino u smislu u kome su ljudi nesvesni i svoje kulture i svoje religije. Svako sa makar i najslabijom religijskom svešću mora s vremena na vreme biti pogođen kontrastom između svoje religijske vere i svog ponašanja; svako sa osećanjem koje mu daje *individualna* ili *grupna* kultura mora biti svestan vrednosti koje ne može nazvati religijskim. A i 'religija' i 'kultura', pored toga što znače različite stvari, trebalo bi da za pojedinca i za grupu znače nešto ka čemu se teži, ne samo ono što se ima. Pa ipak postoji jedno stanovište sa koga se religija može videti kao *čitav našin života* jednog naroda, od kolevke do groba, od jutra do noći, pa čak i u snu, a taj način života je takođe i njegova kultura. U isto vreme moramo priznati da kada je ova identifikacija potpuna, to u

konkretnim društvima znači i jednu inferiornu kulturu i jednu inferiornu religiju. Univerzalna religija je bar potencijalno vrednija nego ona koju neka rasa ili nacija smatraju isključivo svojom; a ona kultura koja se drži neke vere koje se takođe drže neke druge kulture je bar potencijalno vrednija kultura nego ona koja ima neku religiju isključivo za sebe. Sa jedne tačke gledišta, možemo poistovećivati: sa druge, moramo razdvajati.

Posmatrajući sada sa tačke gledišta identifikacije, čitalac se mora podsetiti kao što to ovaj autor stalno čini, koliko je toga obuhvaćeno terminom *kultura*. On uključuje sve karakteristične aktivnosti i interesovanja jednog naroda: Dan godišnjih konjskih trka kod Epsoma, Henli regatu¹, Kauz², Dvanaesti avgust³, finale kupa, trke pasa, bilijar sa čunjevima, tablu za pikado, venzlideil sir⁴, kuvani kupus isečen na komade, cveklju u sirćetu, gotske crkve devetnaestog veka i Elgarovu muziku. Čitalac može sastaviti svoj lični spisak. I tada moramo da se suočimo sa neobičnom idejom da je ono što čini deo naše kulture takođe i deo naše *žive religije*.

Ne smemo o svojoj kulturi razmišljati kao o sasvim ujednačenoj - gornji spisak sam i smislio zbog toga da izbegnem takvu pretpostavku. A sadašnja religija ni jednog evropskog naroda nije nikada bila čisto hrišćanska niti čista u bilo kom smislu. Uvek postoje ostaci i tragovi ranijih vera, manje ili više apsorbovanih; uvek postoji tendencija ka parazitskim verovanjima; uvek postoje perverzije, kao kada patriotizam, koji pripada prirodnoj religiji i stoga je prihvatljiv te ga čak i crkva podstiče, bude preuveličan i postane sam svoja

¹ Henley Regatta, veslanje, prim. prev.

² Cowes, jedrenje, prim. prev.

³ Praznik protestanata u Irskoj, prim. prev.

⁴ Wensleydale cheese, jorkširski sir, prim. prev.

parodija. A jednom narodu je čak preterano lako da se drži kontradiktornih verovanja i da se umilostivi uzajamno neprijateljskim silama.

Ono što može prilično da nas zbuni, kada svojoj mašti dozvolimo da se time poigra, jeste pomisao da ono u šta verujemo nije jednostavno ono što propovedamo i što priznajemo, već da je i ponašanje takođe verovanje i da čak i oni najsvesniji i najrazvijeniji među nama postoje takođe na onom nivou na kome se verovanje i ponašanje ne mogu razlikovati. Ona daje važnost našim najtrivijalnijim nastojanjima, onome što zaokuplja svaki naš tren, o čemu ne možemo dugo razmišljati a da ne osetimo užas noćne more. Kada razmotrimo svojstva integracije potrebne za potpuno kultivisanje duhovnog života, moramo imati na umu mogućnost Božje milosti i primere svetosti da ne bismo potonuli u očajanje. A kada razmotrimo problem pokršćavanja, razvoja jednog hrišćanskog društva, imamo razloga da klonemo. Verovati da smo *mi* religiozni, a da su drugi ljudi bez religije predstavlja uprošćavanje koje se graniči sa izvrtanjem istine. Pomisliti da je iz, jednog ugla posmatrano, religija kultura, a iz drugog ugla kultura religija može biti veoma uznemiravajuće. Upitati zar taj narod već nema religiju, u kojoj konjske trke kod Epsoma i trke pasa imaju svoju ulogu, je neprilično; takav je i nagoveštaj da deo religije viših duhovnika podrazumeva dokolenice i Ateneum. Hrišćanima je neugodno kada otkriju da kao hrišćani ne veruju dovoljno, a da na drugoj strani, kao i svi, veruju u isuviše mnogo stvari: pa ipak, posledica takvog razmišljanja jeste da su biskupi deo engleske kulture, a da su i konji i psi deo engleske religije.

Obično se podrazumeva da kultura postoji, ali da ona pripada jednom malom delu društva; a od ove

pretpostavke obično se dolazi do jednog od ova dva zaključka: ili da kultura može biti briga samo neznatne manjine i da stoga za nju nema mesta u društvu budućnosti; ili da se u društvu budućnosti kultura koja je bila vlasništvo nekolicine stavi svima na raspolaganje. Ova pretpostavka i njene posledice podsećaju nas puritanske antipatije prema monaštvu i asketskom životu: jer baš kao što se i kultura koja je dostupna samo nekolicini sada potcenjuje, tako je i ekstremni protestantizam osuđivao samotani i kontemplativni život i na nežensko gledao sa skoro isto toliko gnušanja kao na perversiju.

Da bismo shvatili teoriju religije i kulture koju se trudim da izložim u ovom poglavlju, moramo pokušati da izbegnemo dve alternativne greške: da religiju i kulturu posmatramo kao dve odvojene stvari između kojih postoji neki *odnos* i da *poistovećujemo* religiju i kulturu. Na jednom mestu sam o kulturi nekog naroda govorio kao o *inkarnaciji* njegove religije; i mada sam svestan smelosti sa kojom upotrebljavam jedan tako uzvišen termin, ne mogu da se setim ni jednog drugog koji će tako dobro preneti moju nameru da izbegnem *odnos* na jednoj strani i *poistovećivanje* na drugoj. Istinitost, delimična istinitost ili lažnost neke religije se ne sastoji u kulturnim dostignućima naroda koji ispovedaju tu veru niti je oni mogu podvrgnuti proveri tačnosti. Jer ono za šta se može reći da jedan narod u to veruje, što se vidi po njegovom ponašanju, jeste, kao što sam rekao, uvek mnogo više i mnogo manje od ispovedane vere u njenoj čistoj formi. Šta više, jedan narod, čija je kultura stvarana zajedno sa delimično istinitom religijom može živeti sa tom religijom (bar u nekom periodu svoje istorije) uz veću odanost nego neki drugi narod koga obasjava istinitije nebesko svetlo. Samo onda kada svoju kulturu zamišljamo onakvom

kakva bi ona trebalo da bude, u slučaju da je naše društvo zaista hrišćansko društvo, možemo se usuditi da o hrišćanskoj kulturi govorimo kao o najvišoj kulturi; samo onda kada ukazujemo na sve faze ove kulture, koja jeste bila kultura Evrope, možemo tvrditi da je to najviša kultura koju je svet poznavao. Upoređujući našu kulturu kakva je ona danas sa kulturom nehrišćanskih naroda, moramo biti spremni za spoznaju da je naša u ovom ili onom pogledu inferiorna. Ne previđam mogućnost da bi Britanija, ako do kraja izvede svoju apostaziju preobražavajući se u skladu sa propisima neke inferiorne ili materijalističke religije, procvetala u jednu kulturu sjajniju nego ova kojom se danas možemo pohvaliti. To ne bi bio dokaz da je nova religija istinita, a da je hrišćanstvo bilo lažno. To bi samo dokazalo da svaka religija, dok traje, i na svom nivou, daje jedan očigledan smisao životu, obezbeđuje okvir za kulturu i štiti masu čovečanstva od dosade i očajanja.

2. KLASA I ELITA

Na osnovu prikaza nivoa kulture koje sam izložio u prethodnom poglavlju učiniće se da među primitivnijim društvima viši oblici pokazuju uočljivije diferenciranje funkcija svojih članova nego niži oblici¹. Na jednom još višem nivou otkrivamo da se neke funkcije više poštuju od ostalih, a ova podela podstiče razvoj *klasa* u kojima se više počasti i više privilegija dodeljuje ne jednostavno osobi kao funkcioneru već kao članu određene klase. A sama ta klasa ima funkciju da održava onaj deo celokupne kulture društva koji pripada toj klasi. Moramo se potruditi da ne zaboravimo da u jednom zdravom društvu ovo održavanje određenog nivoa kulture ide u korist ne samo te klase koja ga održava, već društva kao celine. Svest o ovoj činjenici će nas sprečiti da pretpostavimo da je kultura jedne "više" klase nešto suviše društvu kao celini, ili većini, kao i da pretpostavimo da je ona nešto što sve klase treba podjednako da dele. Ona takođe treba da podseća tu "višu" klasu, u onoj meri u kojoj ona uopšte postoji, da

¹ Stalo mi je do toga da izbegnem takav način posmatranja kao da je evolucija primitivne kulture u više oblike bila jedan proces koji smo spoznali opservacijom. Mi *opserviramo* razlike, mi *zaključujemo* da su se neki razvili iz nivoa sličnog nižim nivoima koje opserviramo: ali bez obzira koliko legitiman naš zaključak, ja se ovde ne bavim tim razvojem.